

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ

БОЖКО ЮЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 801.31:800.2

ПРИЙМЕНИКОВО-ВІДМІНКОВА МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Харків – 2002

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Харківського державного педагогічного університету імені
Г.С.Сковороди
Редін Петро Олексійович

Офіційні опоненти – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української
філології Дніпропетровського університету
Коломієць Микола Пилипович
- кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
Інституту української мови НАН України
Білоноженко Віра Максимівна

Провідна установа - Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Захист відбудеться 2002 р. о ____ годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради К 64.053.03 в Харківському державному педагогічному університеті імені
Г.С.Сковороди (адреса: 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2, ауд. 205В).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського державного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди (61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2).

Автореферат розіслано _____ 2002 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.А. Олексенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Сучасний етап розвитку фразеологічних студій позначений актуальністю проблеми творення мінімальних фразеологічних одиниць. У зв'язку з цим із позиції нинішньої лінгвістичної науки вивчення структурно-граматичних типів ФО, ролі так званих службових слів у межах фразеологізмів є актуальним. До того ж на сьогодні залишається все ще дискусійним самий статус прийменниково-відмінкової конструкції (прийменниково-відмінкової форми).

Аналіз структури фразеологічного матеріалу показує, що за будовою фразеологізми можна поділити на дві групи: фразеологізми, які мають організацію речення, і фразеологізми, які організовані за моделлю словосполучення (сполучення слів). Окремо виділяються сполучення в прийменниково-відмінковій формі. Модель фразеологізмів, граматичною будовою яких є прийменниково-відмінкова форма, визначається як прийменниково-відмінкова модель українських фразеологізмів. Формула моделі – **“прийменник + відмінкова форма самостійного слова”**. Роль самостійного слова можуть виконувати: іменник (*без жартів, без кінця, без сліду, в дорогу, від Адама, від душі, до нитки, за безцінь, за дідів, за плечима, з плеча, з вітерцем, з копита, на безвік, на бігу, на волосок, на мазі, на пні, під градусом, під боком, під замком, під корінь, під мухою, під носом, під рукою, під шумок, по вінця, по горло, по серцю, про запас*), прикметник (субстантивований) (*від лукавого, до останнього, на батьківських*), займенник (*про мене, про себе*), числівник (*до одного, за трьох*), дієслово (субстантивоване) (*без угаву, без упину, до загину*), вигук (*на біс*). У ролі прийменника виступають переважно первинні прийменники.

ФО цієї моделі залучались, як ілюстративний матеріал, для аналізу різних проблем фразеології в працях Л.Г. Авксентьєва, М.Ф. Алефіренка, М.Т. Демського, Н.О. Зубець, Є.Г. Конопленко, Л.М. Пелепейченко, П.О. Редіна, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченка, але детально їх граматичні та семантичні особливості не вивчались. Отже, існує необхідність комплексного дослідження фразеологічних одиниць прийменниково-відмінкової моделі.

Актуальність дисертації визначається тим, що у вітчизняному мовознавстві до сьогодні ще відсутнє багатоаспектне монографічне дослідження структурно-граматичних та семантико-функціональних особливостей цього окремого типу фразеологічних одиниць, у якому б висвітлювалися процеси формування самої моделі, її динаміки в напрямку фразеологізації та виникнення в подібних мовних одиницях специфічних ознак фразеологічної номінації.

Зв'язок праці з науковими планами, програмами і темами. Дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри української мови Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди “Закономірності розвитку і функціонування української мови”, яке координується Інститутом мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

(тема кандидатської праці затверджена на засіданні бюро Наукової ради “Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності” 13 лютого 2001 р., протокол № 1).

Мета дисертаційної роботи – з’ясувати особливості структурно-граматичної організації фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі, їх семантико-функціональні властивості.

Для досягнення визначеної мети в дисертаційній роботі ставляться такі основні **завдання**:

1. Установити корпус українських фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі.
2. Дослідити механізми виникнення таких фразеологічних одиниць.
3. Виявити особливості граматичної організації досліджуваних ФО, визначивши роль прийменників та відмінкових форм самостійних слів у їх творенні.
4. Визначити роль відмінків і обставин у побудові граматичної структури фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі.
5. Проаналізувати семантико-синтаксичні відношення досліджуваних одиниць фразеології при реалізації фразеологічного значення.
6. Вивчити семантичні особливості аналізованих ФО, встановити причини, які зумовлюють виникнення в них цілісного значення. З’ясувати механізм формування фразеологічного значення.
7. Виявити специфіку семантичної структури фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі.
8. Проаналізувати системні зв’язки розглядуваних фразеологічних одиниць.

Методи дослідження. Для розв’язання поставлених у роботі завдань застосовувалися описовий метод з елементами компонентного аналізу і синтезу, квантитативного аналізу, методи лінгвістичного експерименту і лінгвістичного моделювання.

Фактичним матеріалом дослідження стали понад 700 фразеологізмів, вибраних із активних лексикографічних джерел української мови та текстів різної стильової належності.

Наукова новизна дисертаційної роботи визначається тим, що в ній уперше в українському мовознавстві піддаються монографічному вивченню фразеологічні одиниці прийменниково-відмінкової моделі. Дисертація є першою спробою спеціального дослідження шляхів формування частини фразеологічного корпусу української мови, яка представлена одиницями спільної структурно – граматичної моделі “прийменник + відмінкова форма самостійного слова”.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що в ній дано теоретичне обґрунтування фразеологічних одиниць прийменниково-відмінкової моделі як самостійної підгрупи у фразеологічній системі української мови, встановлюється обсяг цих одиниць, виявляються особливості їх граматичної організації і механізму формування фразеологічного значення.

Практичне значення дисертації виявляється в тому, що матеріали дисертаційної роботи можуть застосовуватися при подальшій розробці загальнотеоретичних питань фразеології, уточненні і доповненні існуючих фразеологічних словників, при викладанні фразеології і граматики, у процесі читання спецкурсів і проведення спецсемінірів, при написанні курсових та дипломних робіт.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Основні положення дисертації були викладені в доповідях та повідомленнях на Міжнародній науковій конференції “Традиції Харківської філологічної школи. До 100-річчя від дня народження М. Наконечного” (Харків: 2000), Міжнародній науковій конференції з актуальних проблем семантичних досліджень, присвяченій 190-річчю ХДПУ (Харків: 2001), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Проблеми загальномовної та ареальної семантики” (Луганськ: 2001). Окремі розділи і дисертація в цілому обговорювалися на кафедрі української мови Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Структура дисертації визначається послідовністю вирішення поставлених завдань. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, переліку умовних позначень і додатка. Загальний обсяг тексту – 171 сторінка, список використаних джерел включає 257 найменувань, цитати наведені із 114 джерел, додаток подано на 14 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначаються мета наукової роботи і завдання, а також методи дослідження, з’ясовується новизна цієї роботи, її теоретичне й практичне значення.

У **першому розділі** “Теоретичні засади дослідження” встановлюються вихідні дані фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі. Зазначаємо, що такі фразеологічні одиниці вчені почали вивчати понад сто років тому. Першим на них звернув увагу І.І. Срезневський. Він писав: “Велика кількість висловів утворена і утворюється з допомогою прийменників. Кожний прийменник можна поєднати з багатьма іменниками і прикметниками, майже кожний іменник і багато прикметників можна підкорити одному або декільком прийменникам, щоб виразити ту чи іншу обставину. Самі по собі це не слова складні, а зв’язки слів, хоч за звичкою багато із них і пишуться разом, і вважаються нерозкладними складними словами, а тому ставляться в розряди слів, переважно прислівників”.¹ Серед них, на його думку, є багато й таких, які ніхто не

¹ Срезневський І.І. Замечания об образовании слов и выражений // «Зап. имп. Акад. наук». – 1873, т.22, кн.2. – С.251.

зважиться писати разом. І.І. Срезневський виділяє групу прийменникових висловів (*без ума, без сомнения, в упор, при случае, про себя, про запас, без бога, без души, без конца, до полудня, до потопу, по любви, по пути* та ін.), які відносить до фразеологічного корпусу мови.

“Словарь української мови” за редакцією Б.Д. Грінченка фіксує подібні фразеологічні утворення: *на ум* - “розуміти, помічати” (*Нам скаже на глум, а ми беремо на ум*); *у потилицю* – “виганяти, виштовхувати в шию” (*Иди, каже, брате, та й більш не приходь, бо як прийдеш, то в потилицю виб'ю*).

Відзначаємо, що російські фразеологізми цієї моделі і їхні українські відповідники подаються в “Російсько-українському словнику сталих виразів” І.О. Виргана і М.М. Пилинської за редакцією М.Ф. Наконечного.

Фразеологічні одиниці прийменниково-відмінкової моделі досліджували О.В. Беляєва, О.І. Діброва, Н.О.Зубець, Ж.О. Зубова, В.В. Істоміна, С.І. Ожегов, М.Ф. Палевська, С.А.Трухіна, але ще до цього часу у мовознавців немає єдиної думки про мовний статус цих фразеологічних одиниць. Наприклад, на погляд М.М. Шанського, фразеологізмом може бути відтворювана в готовому вигляді мовна одиниця, що складається з двох або більше наголошених компонентів слівного характеру, фіксована (тобто постійна) за своїм значенням, складом і структурою. У досліджуваних ФО всього один наголошений компонент – відмінкова форма самостійного слова, тому з позиції М.М. Шанського їх не можна вважати фразеологізмами.

Аналізовані ФО О.М. Тихонов називає прийменниково-іменними конструкціями. Він зазначає, що прислівниковість чи фразеологічність прийменниково-іменних конструкцій визначається орфографією, моментом, як відомо, зовнішнім по відношенню до мови. Орфографія, на думку О.М. Тихонова, допускає багато умовного, необґрунтованого і часто не тільки не відображає дійсного стану речей, а й викривляє його. З вини орфографії деякі ФО кваліфікуються як перевертні. В одних словниках вони подаються як фразеологізми, а в інших ці одиниці наводяться як прислівники: *без толку* ⇔ *без толку*, *в сердцах* ⇔ *всередцах*, *до зарезу* ⇔ *дозарезу*. В українській мові також є такі перевертні: *до віку* ⇔ *довіку* – “до кінця життя” (*До віку не піду в ті збори, В які збираються пани, Нехай їм всячина ...*) (Панас Мирний); (*Перестав (п'яниця) пити, купив левадку, поставив вітряк і довіку їв хліб*) (Г. Квітка-Основ'яненко).

О.М. Тихонов запропонував увести таке правило, згідно з яким обидва варіанти написання одиниць вважалися б правильними. Вибір написання одним словом чи окремо залишити за тими, хто пише. Морфологи розглядали ці одиниці мови як прислівники, а фразеологи відносили б їх до фразеологізмів. Однак ця пропозиція не знайшла своїх прихильників.

Більшість же мовознавців (Л.Г. Авксентьєв, М.Ф. Алефіренко, В.М. Білоноженко, А.М.Емірова, Н.О. Зубець, М.Т. Демський, Е.Г. Конопленко, С.І. Ожегов, Л.М. Пелепейченко, П.О.Редін, Л.Г. Скрипник, О.І. Смирницький, Г.М. Удовиченко, В.Д. Ужченко) визнає

досліджувані утворення фразеологічними одиницями, оскільки вони мають ознаки, притаманні фразеологізмам: відтворюваність, стійкість, семантичну цілісність, нарізнооформленність, еквівалентність слову, ідіоматичність значення, відносну постійність компонентного складу. Подається характеристика основних ознак фразеологізму. Відзначаються особливості досліджуваних фразеологічних одиниць. Наводяться точки зору, які по-різному визначають шляхи формування ФО прийменниково-відмінкової моделі. З'ясовуються їх місце в системі фразеологізмів. Представлена загальна лексико-граматична характеристика аналізованих фразеологічних одиниць. Встановлюється корпус прийменників і самостійних слів, які беруть участь у формуванні таких фразеологізмів, і запас цих ФО в системі української мови.

Звертаємо увагу на те, що серед дослідників немає єдності в розумінні самої суті процесів що приводять до формування фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі. Тому по-різному здійснюється їх кваліфікація. Наслідком цього є існування різних точок зору на процес творення таких одиниць фразеології.

Визнаємо слушним твердження М.Ф. Алефіренка про те, що прийменник і відмінкова форма на шляху від стану так званого вільного вжитку до прийменниково-відмінкової форми – фразеологізму проходять дві стадії змін: адвербіалізацію і ідіоматизацію. На підставі цього приймаємо рішення здійснити дослідження механізму формування фразеологічних одиниць прийменниково-відмінкової моделі в два етапи. На першому етапі (у другому розділі) з'ясуємо процеси, які обумовлюють адвербіалізацію прийменників і відмінкових форм, а на другому етапі (у третьому розділі) – їх ідіоматизацію.

У **другому розділі** “Грамматичні особливості українських фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі” вивчається граматична організація досліджуваних фразеологічних одиниць. У зв'язку з цим аналізуються властивості прийменника як складової частини прийменниково-відмінкової форми, відзначається, що ряд питань у теорії прийменника залишається дискусійним. Наводяться підходи, які по-різному трактують мовний статус прийменника, його значення. Найбільш поширений підхід кваліфікує прийменник як службове слово, яке разом з непрямыми відмінками оформляє залежність одного повнозначного слова від іншого в словосполученні чи реченні й тим самим виражає відношення тих предметів, дій, станів чи ознак, які передаються цими словами (В.С. Бондаренко, В.С. Ільїн, А.С. Колодяжний, О.С.Мельничук, М.І. Фурдуй та інші).

Другий підхід полягає в тому, що прийменник розглядається як самостійне слово. Автором такої концепції є І.К. Кучеренко, який вважає прийменники прислівниками узагальненого значення. Досліджуючи окремі випадки вживання відмінкових форм із прийменниками, мовознавець дійшов висновку, що прийменники володіють реальним значенням і що це значення є лексичним, а не граматичним. На його погляд, прийменники

функціонують у мові як звичайні повнозначні слова. Прислівники І.К. Кучеренко називає прислівниками першого періоду, а прийменники - прислівниками другого періоду.

Третій підхід визначає прийменник як особливу морфему. Теоретично концепцію морфемної природи обґрунтував Є. Курилович. Мовознавець стверджує, що прийменниковий зворот є словом, у якому прийменник виступає в ролі морфеми (або однієї з морфем, що входять, разом із закінченням, в особливу складну морфему прийменниково-відмінкової форми). На його думку, прийменник керує або, точніше, імплікує відмінкове закінчення як таке, а не відмінок (тобто відмінкову форму). Поглибив і розбудував цю теорію на матеріалі української мови І.Р. Вихованець. Аналізуючи властивості прийменників з формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного боку, дослідник дійшов висновку, що вони функціонують як аналітичні синтаксичні морфеми. Прийменники, виконуючи роль аналітичної морфеми, позбавлені лексичного значення, а мають лише граматичне значення. І.Р. Вихованець, як і деякі інші дослідники, вважає, що прийменник і відмінкова форма складають єдиний, нерозкладний член речення.

На думку Л.С. Бархударова, значення службового слова характеризується своїми особливостями, які відрізняють його від лексичного значення самостійних слів. Цих особливостей значення службового слова набуває в процесі розвитку службових слів зі слів повнозначних. Цей процес Л.С. Бархударов називає лексичною десемантизацією.

Всебічно проаналізувавши різні погляди дослідників, ми дійшли таких висновків. Зупинимося на підході, який кваліфікує прийменник як особливу морфему. Прихильники такого підходу (Є. Курилович та інші) визначають прийменникову конструкцію словом. А оскільки ця конструкція є словом, то прийменник визначається морфемою, яка суттєво не відрізняється від відмінкового закінчення. Мається на увазі, що прийменник, як і флексія, виступає засобом вираження граматичного зв'язку між словами. Через те, що прийменник існує відокремлено, його називають аналітичною синтаксичною морфемою, та, незважаючи на це, прийменник все ж таки розглядається рівним відмінковому закінченню.

На нашу думку, прийменникову конструкцію можна вважати словом, але прийменник необхідно порівнювати не до відмінкового закінчення як до морфеми, а до відмінкової форми як до форми слова. Оскільки відмінкова форма слова існує, прийменник необхідно назвати прийменниковою формою слова. Між прийменниковою формою слова і відмінковою формою слова розміщується непрямий відмінок, тому очевидним стає той факт, що ці дві форми є симетричними відносно непрямого відмінка. Прийменникова форма слова не є формою будь-якого слова, вона є формою прислівника, тобто прийменник є формою прислівника. У цьому наша позиція близька до позиції І.К. Кучеренка, який називає прислівники прислівниками першого періоду, а прийменники - прислівниками другого періоду.

Але ми не вважаємо, що прийменник має лексичне значення. Прийменник має граматичне значення. У цьому наша позиція близька до позиції прихильників концепції морфемної природи прийменника, які стверджують, що прийменник має тільки граматичне значення.

Взявши до уваги погляди Л.С. Бархударова і інших дослідників, можемо сказати, що прийменник має морфологічне граматичне значення як форма, що набуває його внаслідок лексичної десемантизації, і синтаксичне граматичне значення як складова частина прийменниково-відмінкової конструкції – єдиного члена речення. Морфологічним граматичним значенням прийменника є граматичне значення обставини.

Відзначаємо, що прийменниково-відмінкова форма, як самостійна одиниця мови, мовознавцями не виділяється. У зв'язку з її дослідженням існує необхідність детального аналізу процесу адвербіалізації як відмінкової форми, так і прийменника і відмінкової форми. Аналіз процесу адвербіалізації здійснюємо на прикладі форми відмінювання (парадигми) іменника І відміни *весна*:

Наз. в.	<i>весна</i>	
Род. в.	<i>весни</i>	
Дав. в.	<i>весні</i>	
Зн. в.	<i>весну</i>	
Ор. в.	<i>весною</i>	→ <i>весною</i> (коли?)
(Місц.в.)		
	<i>навесні</i>	
	<i>повесні</i>	
Кл. в.	<i>весно</i>	

Може скластися враження, що прислівники *весною*, *навесні*, *повесні* створюються виключно відмінками. Але тут не все очевидно. Доповнимо відмінкові форми прийменниками:

	Наз. в.	<i>весна</i>
До	Род. в.	<i>весни</i>
	Дав. в.	<i>весні</i>
На	Зн. в.	<i>весну</i>
За	Ор. в.	<i>весною</i>
	(Місц.в.)	
	<i>навесні</i>	
	<i>повесні</i>	
	Кл. в.	<i>весно</i>

Тепер у парадигмі тільки два прислівники: *навесні, повесні*. В орудному відмінку форма *весною* в складі конструкції *за весною* залишається іменником, у той час, як окремо від прийменника вона перетворюється на прислівник. Значить, не тільки відмінок бере участь у процесі адвербіалізації. Форму іменника (чим?) *весною* (коли?) переводить у прислівник не орудний відмінок (чим?), а обставина часу (коли?). Необхідно враховувати і той факт, що самі прислівники є активними учасниками процесу формування відмінкових форм іменника. Так, форма *весні*, будучи частиною прислівника *навесні (повесні)*, відокремившись, стає формою іменника давального відмінка, а в місцевому відмінку вона лише повертається на своє місце. Відтворення прислівника *навесні (повесні)* і ліквідація місцевого відмінка відбувається в рамках процесу стискання (згортання) і адвербіалізації прийменника і відмінкової форми.

Шляхом роз'єднання словоформи прислівника на прийменник і відмінкову форму, крім форми іменника давального відмінка, можуть творитися і форми іменника родового й знахідного відмінків. Цей процес спостерігаємо при створенні форм іменника *бік*. Так, із прислівника *збоку* утворюється прийменник *з* і форма іменника родового відмінка *боку*, а із прислівників *вбік, набік, убік* – прийменники *в, на, у* і форма іменника знахідного відмінка *бік*.

Отже, існує слово в синтетичній словоформі (*збоку, вбік, набік, убік*) і в синтаксичній або аналітичній прийменниково-відмінковій формі (*з боку, в бік, на бік, у бік*). Варіант форми слова обумовлюється характером уживання слова. При прислівниковому вживанні відбувається адвербіалізація прийменниково-відмінкової форми, згортання її аналітичної форми в синтетичну словоформу прислівника. Наприклад: 1. *Іван примостився збоку стола на стільчику* (І. Нечуй-Левицький). 2. *Зирк! а віз його далеченько – воли звернули вбік і пасуться* (Марко Вовчок). 3. *Минули літа, а село Не перемінилось. Тільки пустка на край села **Набік** похилилась* (Т.Шевченко). 4. *Воно й видно. В ноги кланяєшся, а за п'яти кусаєш. Ото і вся твоя віра, - кинув дід і одійшов убік* (В. Кучер). При цьому прийменниково-відмінкова форма проходить три стадії адвербіалізації: синтаксичну, морфологічну та семантичну. Виходячи із розрізнення слова і форми слова, можна сказати, що відмінкова форма слова є формою іменника (займенника, прикметника, числівника), прийменникова ж форма слова (прийменник) є формою прислівника. Словом іменника (займенника (крім займенника *себе*), прикметника, числівника) вважаємо номінативну форму називного відмінка. У синтаксичній стадії адвербіалізації відбувається об'єднання обставинного граматичного значення прийменникової форми прислівника і обставинного граматичного значення відмінкової форми іменника (займенника, прикметника, числівника) в синтаксично єдине граматичне значення обставин прийменникової і відмінкової форм. Синтаксично єдине граматичне значення обставини вимагає згортання прийменника і відмінкової форми в морфологічну єдину форму слова. У морфологічній стадії адвербіалізації морфологічні будови прийменника і відмінкової форми об'єднуються в морфологічно єдину (синтетичну) словоформу прислівника. У новій синтетичній словоформі прислівника лексичне

значення іменника (займенника, прикметника, числівника) змінюється на граматичне, яке і об'єднується з граматичним значенням прийменника в семантично цілісне граматичне значення прислівника (семантична стадія адвербіалізації). Прислівник не має свого специфічного лексичного значення, він має граматичне значення обставини.

Згортання прийменниково-відмінкової форми в прислівник таким способом можливе тільки за умови обертання її навколо осі. Проголошення одним тактом мовлення двох фонетичних слів (прийменника і відмінкової форми) приводить до злиття їх в одне фонетичне слово. Частота обертання прийменниково-відмінкової форми зменшується, сили інерції (доцентрові) перемагають відцентрові і притягують прийменник і відмінкову форму до осі симетрії (зображено на схемі), на якій розміщується гравітаційний (тяжіння) і семантичний центри форми, а також центр симетрії всієї прийменниково-відмінкової системи відмінювання.

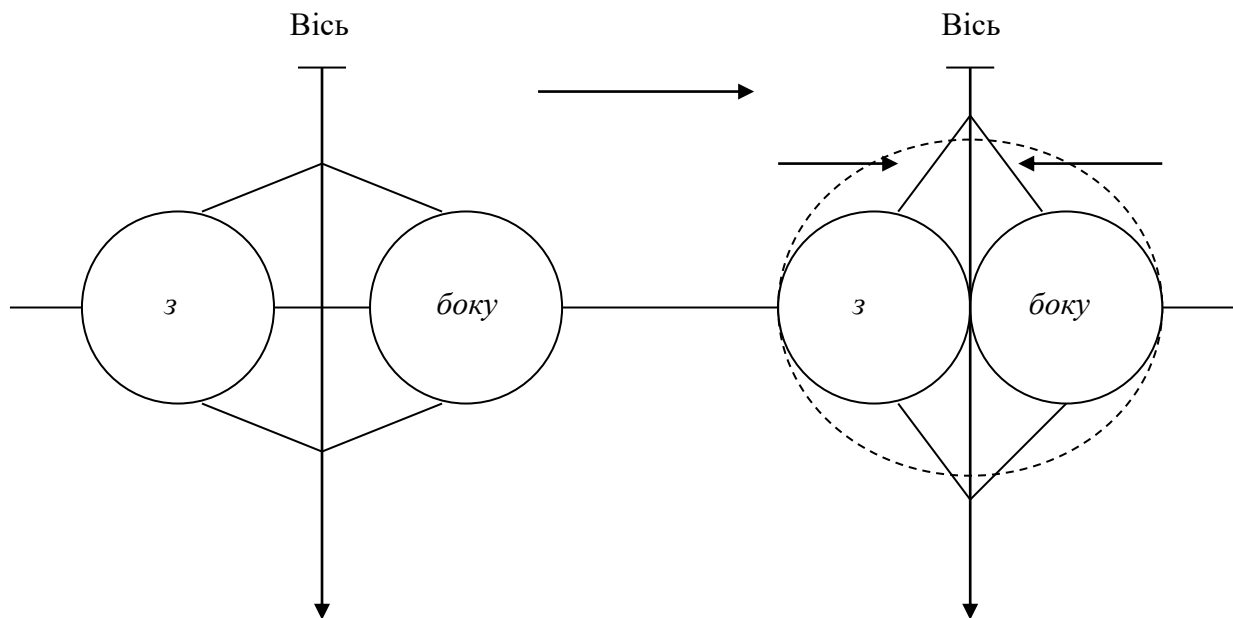


Схема згортання прийменника і відмінкової форми *з боку* в прислівник *збоку*

У зв'язку з цим необхідно визнати, що формі прийменниковій і відмінковій притаманні функціональні властивості матеріального тіла. Мовець (читач) не помічає обертання, оскільки він також обертається навколо осі разом з прийменниково-відмінковою формою і бачить тільки її стискання.

Таким чином, у центрі прийменниково-відмінкової системи розташовуються прислівники, зліва (від читача) розміщуються прийменники, а з правого боку – відмінкові форми частин мови. Система є симетричною, хоч і піддається розбалансуванню внаслідок збільшення абсолютної кількості морфемної матерії на стороні відмінкових форм в результаті виникнення нових форм з новими значеннями. Система є самодостатньою, тому, в разі порушення симетрії вона діє таким чином, щоб виправити ситуацію. Збільшує кількість переміщених у центр

прийменниково-відмінкових форм і морфологізованих форм прислівників. Одночасно з цим, частина прислівників покидає центр симетрії і переміщується від осі в бік прийменників. Таким способом поповнюється група вторинних прийменників. Переходом прислівників у прийменники закінчується процес відтворення симетрії в прийменниково-відмінковій системі. При переході слів у прийменники стадія прислівників є обов'язковою. У стадії прислівника, при переході форм слів у прийменники, відбувається їх лексична десемантизація і набуття ними граматичного значення обставини, рівноцінного лексичному.

Отже, причина переходу частин мови в прислівник, а потім і в прийменник криється у відтворенні симетрії прийменниково-відмінкової системи.

При іменниковому вживанні слова відбувається роз'єднання словоформи прислівника на відмінкову форму іменника і прийменник. Наприклад: 1. *А як тільки впали перші сутінки, вулицею Гребінки з глухого її кінця, з боку Огневого поля, майнула спочатку одна постать, за нею через деякий час з'явилася друга, потім третя, четверта ...* (О. Гончар). 2. *Не встигли вони й пари з вуст випустити, як син мій чкурнув в один **бік** парку, а Ада – в інший* (В. Большак). 3. *Страшна, синя, розхристана І в мокрій сорочці, Мовчки дивиться **на** сей **бік**, рве на собі коси...* (Т. Шевченко). 4. *І вже повернувся (Микола) до товаришів, вже веселий їхній гурт поплив у **бік** собору...* (О. Гончар). Таке роз'єднання словоформи на дві форми слова можливе тільки за умови, що ці форми є симетричними і що вони розкручуються навколо осі симетрії. Симетричною є морфемна матерія, яка в однаковій кількості розміщується в цих формах по різні сторони від осі симетрії. Оскільки більша кількість морфів слова (прислівника) переміщується в відмінкову форму іменника, а менша їх кількість залишається в прийменниковій формі прислівника, ці форми слід уважати відносно симетричними (морфи – це мінімально значущі елементи слів). При цьому деякий обсяг смислів із граматичного значення прислівника переходить у лексичне значення іменника.

Застосовуючи метод лінгвістичного моделювання процес роз'єднання словоформи слова (прислівника), в якій його морфологічна будова і його значення перебувають між собою у відношенні симетрії, на дві відносно симетричні прийменникову й відмінкову форми слова можна схематично показати як процес перетворення круга із морфемної матерії, що розкручується навколо осі симетрії, на горизонтальну прийменниково-відмінкову вісімку:

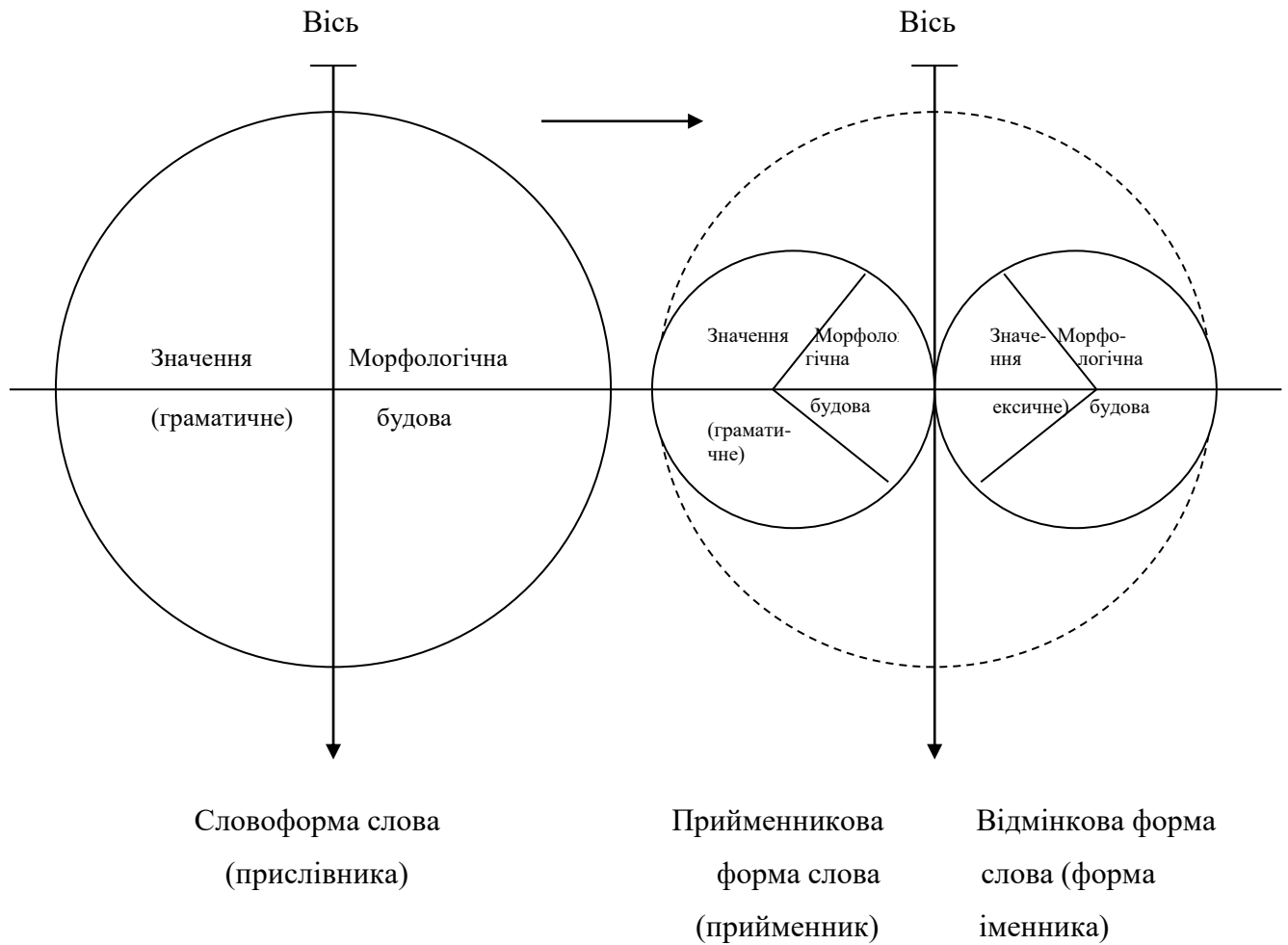


Схема роз'єднання словоформи слова (прислівника) на прийменникову і відмінкову форми слова

У даному випадку симетрія виступає механізмом збереження структури слова. У непрямому відмінку синтетична словоформа трансформується в симетричну конструкцію з прийменника і відмінкової форми, яка і зберігає структуру слова.

Наприклад: *вбік* → *в бік*, *збоку* → *з боку*, *знизу* → *з низу*, *набік* → *на бік*, *наверх* → *на верх*, *назустріч* → *на зустріч*, *убік* → *у бік*. Фактично ж конструкція із прийменника і відмінкової форми слова являє собою лексико-семантичний варіант (ЛСВ) слова. Лексичним компонентом варіанта є відмінкова форма, а в ролі семантичного компонента виступає прийменник.

Словоформи багатьох слів змінюються відмінковими закінченнями. Іменник *поле* відноситься до таких слів (*поле, поля, поля, поле, полем, в (у) полі, на полі, по полю*). Складається враження, що ці відмінкові форми слова формуються тільки відмінковими закінченнями. Насправді ж процес утворення таких форм дещо складніший. Відмінкова форма іменника утворюється шляхом виокремлення її із слова, незалежно від того, словом цим є прислівник чи іменник (форма називного відмінка). Наслідком утворення відмінкової форми

слова є поява симетричної їй прийменникової форми слова (прийменника). Тому прийменник ніколи не вживається без відмінкової форми.

Відмінкова форма з прийменником (прийменниками) разом з іншими відмінковими формами (з прийменниками і без них) формують сукупність граматичних форм відмінка, тобто графему відмінка, що приводить до взаємозв'язку між формами всередині цієї графеми і можливості заміни у прийменниково-відмінковій конструкції “свої” відмінкової форми іншою, утворення нової прийменниково-відмінкової форми структурою “прийменник + відмінкова форма”. Наприклад: *з боку* → *з виду*, *на бік* → *на вітер*. Особливістю нової прийменниково-відмінкової форми є неспроможність її аналітичної форми дозгорнутися в синтетичну словоформу прислівника в процесі адвербіалізації, як це відбувається у випадках, розглянутих раніше. Проблема, яка полягає в семантико-синтаксичній несумісності морфологічної будови прийменника і відмінкової форми, не дозволяє їм створити синтетичну словоформу прислівника, тому прислівник морфологізується не з синтетичною, а з аналітичною словоформою. Організується синтаксична конструкція із форм двох слів: прийменникової форми прислівника і відмінкової форми іменника (займенника, прикметника, числівника) з синтаксично єдиним граматичним значенням обставини. Цей аналітичний прислівник, який ще називається прийменниково-відмінковою формою, і є граматичною будовою фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі. Можна передбачити, що причина фразеологізації словоформ *з виду*, *з руки*, *на вітер*, *на ножках*, *на око*, *під боком*, *під руками* та інших криється у самому процесі згортання прийменниково-відмінкових форм. При створенні фразеологічних одиниць цієї моделі займенники, прикметники, числівники, дієслова субстантивуються. Прийменник і відмінкова форма, рухаючись навколо гравітаційно-семантичного центру з рівномірною швидкістю, перебувають на стаціонарних орбітах. Мовець (читач) і прийменниково-відмінкова форма, обертаючись разом, перебувають один відносно одного в стані спокою. Конструкція функціонує в семантичному полі синтаксично єдиного граматичного значення обставини. Іноді відбувається перехід фразеологічної одиниці в прийменники. Наприклад: **На снаді** дня Василь зачинає крамницю (“Літературна Україна”).

Отже, механізм формування прийменниково-відмінкової форми – фразеологізму простежується досить чітко, але цього матеріалу дослідження ще недостатньо для того, щоб визнати такі фразеологічні одиниці самостійними одиницями мови.

Аналізуючи, спостерігаємо два процеси змінювання слова: процес змінювання слова відмінками і процес змінювання слова обставинами. Відмінок (непрямий) змінює слово зсередини. Він роз'єднує слово на дві відносно симетричні прийменникову і відмінкову форми слова або виокремлює (утворює) із слова відмінкову форму слова, наслідком чого є поява симетричної їй прийменникової форми слова (прийменника), які і віддаляє одну від одної в різні боки від осі симетрії.

Обставина змінює слово ззовні. Вона стягує ці форми до осі симетрії і з'єднує (або возз'єднує) їх в морфологічно єдину форму слова (синтетичну словоформу прислівника). При цьому в прислівник переходять не тільки форми іменників, а й форми займенників, прикметників, числівників і навіть дієслів. Граматизація слова (змінювання слова відмінками) і адвербіалізація слова (змінювання слова обставинами) є проявами функціонування одного й того ж закону – закону єдності й боротьби протилежностей. Між відмінками (непрямими) й обставинами постійно йде боротьба. В одній ситуації перемагають відмінки, а в іншій – обставини. Наприклад: 1. *Вискакує перший і кидається **на** (кого?) **вартового** (з якою метою?): чи пан, чи пропав* (Є.Кравченко). 2. *Кликнули нас **до** (чого?) **покоїв** (куди?)* (Марко Вовчок).

У першому реченні активнішим є відмінок (*на* (кого?) *вартового*), тому ця конструкція з точки зору синтаксичного функціонування розглядається як непрямий додаток. Прийменники і відмінкові форми, в яких відмінки активніші за обставини є граматизованими. Граматизовані прийменники і відмінкові форми - це окрема самостійна модель цих форм. Назвемо її моделлю¹. Бути в ролі непрямого додатка є основною синтаксичною функцією форм цієї моделі.

У другому реченні активнішою є обставина, тому прийменник і відмінкова форма *до покоїв* (куди?) визначається як обставина. Іноді межа між додатком і обставиною настільки розмита, що неможливо сказати однозначно хто є активнішим: відмінок чи обставина. Прийменникові і відмінкові форми з граматичним значенням обставини характеризуються різним ступенем адвербіальності. Виділяються прийменники і відмінкові форми з іменним ступенем адвербіальності, з прийменниково-іменним ступенем адвербіальності, з прислівним ступенем адвербіальності.

Іменний ступень адвербіальності форм є найслабкішим виявом процесу адвербіалізації. При такому вияві адвербіалізації відмінки лише частково зменшують свою активність. Цього ступеня адвербіальності можуть набувати ЛСВ іменників (*приїхали **на ярмарок**, зайшли **в приміщення**, вибігла з **хати**, іти **через поле**, зупинилась **перед воротами**, **на руку** впала крапля дощу, пляма **на носі**, руді вуса **під носом***), ЛСВ займенників (*на мені*).

Прийменникові і відмінкові форми з прийменниково-іменним ступенем адвербіальності піддаються значному тиску з боку обставин, що приводить до об'єднання їх у прийменниково-відмінкові форми з синтаксично єдиним граматичним значенням обставини, тобто до утворення ЛСВ прислівників (*без відома, без жалю, без кінця, без кінця-краю, без краю, без ладу, без ліку, без мети, без наміру, без потреби, без промаху, без пуття, без сліду, без смаку, без сумніву, без толку, без тями, без угаву, без упину, без черги, в (у) затишку, в (у) міру, в (у) нагороду, в (у) ногу, в (у) обмін, в (у) обріз, в (у) цілості, до біса, до вподоби, до гурту, до діла, до загину, до запитання, до краю, до крихти, до ладу, до лиха, до лиця, до міри, до ноги*). Затиснуті формами з обох боків відмінки втрачають свою активність, їх граматичні значення фактично

нейтралізуються, а значення прийменників (крім деяких винятків) і відмінкових форм десемантизуються. Десемантизація значень компонентів прийменниково-відмінкових форм є основним показником приналежності їх як до граматичної категорії прислівника, так і до складу фразеологізмів.

Форми з прислівним ступенем адвербіальності утворюють прислівники (*вволю, вгору, вдвох, вниз, вночі, зранку, назад, назо, попереду, потім, уперед*). При формуванні прислівників обставини повністю знищують відмінки і ліквідують морфологічні категорії роду й числа. Об'єднання прийменника й відмінкової форми в синтетичну словоформу закінчується переосмисленням лексичного значення відмінкової форми слова в граматичне значення прислівника, тобто в граматичне значення обставини. Прислівний ступінь адвербіальності форм є завершальною ланкою в процесі адвербіалізації.

Очевидно, що за ступенями адвербіальності формуються різні модифікації адвербіалізованих прийменників і відмінкових форм, різні структурно-граматико-семантичні моделі цих форм: модель форм з іменним ступенем адвербіальності (назвемо її моделлю 2), модель форм з прийменниково-іменним ступенем адвербіальності (назвемо її моделлю 3) і модель форм з прислівним ступенем адвербіальності (назвемо її моделлю 4). Основною синтаксичною функцією адвербіалізованих прийменників і відмінкових форм є виконання ними ролі обставини.

Всього ж в українській мові існує чотири самостійні структурно-граматико-семантичні моделі прийменників і відмінкових форм: одна модель граматизованих форм (модель 1) і три моделі адвербіалізованих форм (моделі 2, 3, 4). Кожна модель форм займає своє місце в прийменниково-відмінковій системі. Граматизовані прийменники і відмінкові форми створюють зовнішній пласт прийменниково-відмінкової системи, а прийменники і відмінкові форми з прислівним ступенем адвербіальності (прислівники) – її центр. Форми моделей 2 і 3 розташовуються між граматизованими формами і прислівниками, але прийменники і відмінкові форми з іменним ступенем адвербіальності (модель 2) знаходяться ближче до граматизованих форм і разом з ними вважаються формами так званого вільного вжитку, а прийменники і відмінкові форми з прийменниково-іменним ступенем адвербіальності (модель 3) (прийменниково-відмінкові форми) розташовуються ближче до прислівників і визначаються як ЛСВ прислівників. Основою прийменниково-відмінкової моделі українських фразеологізмів є модель форм 3, тобто прийменники і відмінкові форми з прийменниково-іменним ступенем адвербіальності. Відзначаємо, що не всі прийменниково-відмінкові форми з цим ступенем адвербіальності є фразеологізмами. Але, незважаючи на це, ми можемо стверджувати, що фразеологічні одиниці прийменниково-відмінкової моделі є такими ж самостійними одиницями мови, як і прислівник структури “прийменник + відмінкова форма”, оскільки вони являють

собою рівноцінні моделі прийменників і відмінкових форм. Прислівник, як відомо, визначається самостійним словом.

Адвербіалізація прийменниково-відмінкових форм-фразеологізмів закінчується об'єднанням прийменників і відмінкових форм в аналітичні словоформи.

Аналізуються семантико-синтаксична сполучуваність фразеологізмів при реалізації фразеологічного значення і особливості їх синтаксичного функціонування.

У **третьому розділі** “Семантичні особливості українських фразеологічних одиниць прийменниково-відмінкової моделі ” аналізуються семантичні особливості фразеологізмів моделі “прийменник + відмінкова форма самостійного слова”. Досліджується механізм формування в них цілісного значення, встановлюються причини, які зумовлюють виникнення цього значення. Вважаємо, що механізм утворення фразеологічної одиниці є аналогічним механізму утворення приказки із байки, описаному О.О.Потебнею. Мовознавець розглядає процес виникнення приказки як процес “згущення думки” при ступінчастому перетворенні: байка → прислів'я → приказка. Ідея “згущення думки” полягає в тому, що скорочені фрагменти продовжують передавати думку, яка міститься в байці, прислів'ї.

Відома частина байки (вислів) стає приказкою завдяки тому, що інша частина її утримується в думці і готова миттю з'явитися, щоб пояснити цей вислів. На думку В.М.Мокієнка, ідея “згущення думки” до теперішнього часу примушує мовознавців бачити головний напрямок фразеологізації саме в процесі стискання, імплікації більшого контексту в напрямку до стійкого сполучення. Причина фразеологізації прийменника і відмінкової форми криється в самому процесі їх стискання (згортання) до стану аналітичної словоформи і “згущення” їхніх значень в єдину сему.

При формуванні фразеологічного значення процес стискання проявляється як процес “... фразеологічної дифузії, під якою розуміється взаємовплив і взаємопроникнення лексичних і граматичних смислових компонентів (сем) у процесі формування фразеологічної семантики”². Актуалізовані семи синтезуються в єдину сему (у даному разі у гіперсемі) фразеологічного значення. Інтеграція сем у єдину сему фразеологічного значення здійснюється відповідно до закону переходу кількісних змін у якісні, внаслідок чого ФО набуває нового, фразеологічного значення, якісного іншого, ніж лексичне значення чи граматичне. М.Ф. Алефіренко підкреслює, що в створенні фразеологічного значення беруть участь не прямі значення, а конотації: граматична конотація прийменника і лексична конотація самостійного слова. Традиційно під конотацією розуміють “додаткове значення слова”. Термін “лексична конотація слова” є синонімічним до назви “конотативна сема лексичного значення слова”, а термін “граматична

² Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Х.: Вища шк. Вид-во при Харків. ун-ті, 1987. – С.4

конотація прийменника” є синонімічним до назви “конотативна сема граматичного значення прийменника”. У зв’язку з тим, що в створенні фразеологічного значення деяких фразеологізмів беруть участь значення прийменників, які вважаються прямими, при подальшому дослідженні замість назви “конотативна сема граматичного значення прийменника” вживатимемо термін “сема граматичного значення прийменника”.

Інтеграція актуалізованих семи граматичного значення прийменника і конотативної семи лексичного значення самостійного слова в єдину сему фразеологічного значення є продовженням процесу згортання прийменника й відмінкової форми в прийменниково-відмінкову форму з синтаксично єдиним граматичним значенням обставини. Механізм створення граматичної структури ФО і механізм формування фразеологічного значення є складовими частинами єдиного механізму побудови фразеологізму прийменниково-відмінкової моделі. Інтеграція актуалізованих сем, тобто формування фразеологічного значення, відбувається в межах функціонально-семантичного поля (ФСП) синтаксично єдиного граматичного значення обставини, якого набула прийменниково-відмінкова форма.

Розглянемо, наприклад, формування ФО *до цурки*. Внаслідок стискання і адвербіалізації прийменник і відмінкова форма *до цурки* об’єднуються в аналітичну словоформу і набувають синтаксично єдиного граматичного значення обставини міри і ступеня. Тепер провідним фактором фразеологізації цієї прийменниково-відмінкової форми виступає синтез семи граматичного значення прийменника *до*, що вказує на **кінцеву** точку руху (**крайню** межу) і конотативної семи лексичного значення іменника *цурка* – “**кінцева** форма предмета (залишок від предмета)”. Підсумком є сема “**кінцевий** результат руху форми предмета”, яка набуває значення “доценту” (“на дрібні невеликі частини”) (*Я перескочив через межу і ринувся просто на них [фашистів], вскочив у саму їхню гущу. Одного метнув через себе багнетом. На другому розбив до цурки приклад*) (Ю. Яновський). Таким чином, прийменниково-відмінкова форма *до цурки* набула фразеологічного значення “на дрібні невеликі частини”.

Реалізована сема набуває фразеологічного значення внаслідок метафоризації. Б.О. Ларін зазначав, що “... вирішальною умовою перетворення простого мовлення в ідіоматичне було семантичне збагачення, що називається метафоризацією, суть якої в розширенні й узагальненні в бік образності типової”.³ Змістовна сторона фразеологізму реалізується через образ. Фразеологічний образ – це дуже ємкий образ, насичений експресією і суб’єктивною оцінкою “видобутими” із значень компонентів. Так, формування фразеологічного значення ФО способу дії *під мухою* відбувається в процесі синтезу семи граматичного значення прийменника *під*, що вказує на спосіб дії, і конотативної семи лексичного значення іменника *муха* “дзижчання і докучливість мухи”.

³ Ларін Б.А. Очерки по фразеологии: О систематизации и методах исследования фразеологических материалов // Учен. зап. / Ленингр. ун-т. – 1956, - Вып. 24. - № 198. –С.200-224

Результатом цього синтезу є сема фразеологічного значення “дзиччати, докучати мухою”. Метафоричне перенесення характерних ознак поведінки мухи на поведінку людини приводить до виникнення образу говірливої і докучливої людини. Говірливо і докучливо, як муха, поводить себе людина, яка є напідпитку. Прислівником “напідпитку” і позначається фразеологічне значення розглядуваної одиниці.

У зв’язку з тим, що не всі прийменники і відмінкові форми з прийменниково-іменним ступенем адвербіальності стають фразеологізмами подаємо точку зору О.І.Смирницького, яку вважаємо слушною. Дослідник стверджує, що фразеологізмами (маються на увазі досліджувані ФО) є “одновершинні сполучення”, в яких фразеотворним елементом є повнозначне слово з переносно-образним значенням. Ми також допускаємо, що виникнення фразеологічного значення залежить від образності лексичного значення самотійного слова.

Отже, фразеологізмом не може стати та прийменниково-відмінкова форма, у лексичного значення відмінкової форми самотійного слова якої відсутня переносна образність.

З’ясовується семантична структура фразеологізмів. Оскільки фразеологічні одиниці прийменниково-відмінкової моделі мають граматичне значення обставин, їх семантична структура нагадує семантичну структуру обставин. Серед аналізованих ФО є семантичні групи одиниць із значенням часу (*від Адама, з коліски*); із значенням місця або напрямку (*на поріг, під носом*); із значенням міри і ступеня (*до біса, до ката*); із значенням способу дії (*на батьківських, на бантину*); із значенням мети (*для годиться, для видимості*); із значенням причини (*з віку, з жиру*). Розглядається процес фразеологізації прийменниково-відмінкових форм як з позиції морфології, так і з позиції семантико-синтаксичних відношень. Простежуються варіанти ФО.

У **четвертому розділі** “Системні зв’язки фразеологічних одиниць прийменниково-відмінкової моделі ” досліджуються явища полісемії, омонімії і антонімії серед фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі, а також синонімічні відношення цих ФО. Багатозначність фразеологічних одиниць мовознавцями визнається як реальне явище. Переважну більшість багатозначних ФО прийменниково-відмінкової моделі складають одиниці з двома і трьома значеннями. Крім таких одиниць, є фразеологізми, які мають чотири і навіть п’ять значень. Скільки розрізняється значень фразеологізму, стільки й стадій переосмислення в кожному зі своїх значень він проходить. Утворення ще одного фразеологічного значення шляхом переосмислення первинного фразеологічного значення, вважаємо неможливим, оскільки існує певний механізм формування фразеологічного значення. Багатозначна ФО може реалізувати різні семи, внаслідок чого вона може мати декілька варіантів фразеологічного значення. У момент вживання багатозначна фразеологічна одиниця, як і однозначна, має тільки один варіант фразеологічного значення.

Фразеологізмам прийменниково-відмінкової моделі властиві синонімічні відношення. Фразеологізмами-синонімами ми вважаємо такі різні фразеологічні одиниці, які називають одне й те ж явище об'єктивної дійсності. Багатозначні ФО є синонімами найчастіше в якому-небудь одному значенні. Фразеологізми-синоніми утворюють фразеологічні синонімічні ряди, які на відміну від лексичних синонімічних рядів, включають, як правило, невелику кількість одиниць.

Серед досліджуваних фразеологічних одиниць є фразеологізми-антоніми. Фразеологізми-антоніми об'єднуються в декілька груп: 1) фразеологічні одиниці, в яких фразеологічна антонімія спирається в основному на антонімію прийменників (*з вогником – без вогника*); 2) фразеологізми, в яких фразеологічна антонімія спирається на антонімію лексичних компонентів (*на щастя – на лихо*); 3) ФО, які виступають у позитивній (без частки *не*) і негативній (із заперечною часткою *не*) формах (*по зубах – не по зубах*).

У **висновках** подаються основні результати дослідження, визначається його перспектива.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження переконують у тому, що аналізовані утворення в прийменниково-відмінковій формі є фразеологізмами. В українській мові існує понад 800 прийменниково-відмінкових форм, які можна вважати фразеологізмами. Фразеологічна одиниця прийменниково-відмінкової моделі, як і прислівник, формується в процесі стискання й адвербіалізації. Обставина намагається стиснути прийменник і відмінкову форму до прислівного ступеня адвербіальності (до створення прислівника) і це їй іноді вдається. У деяких випадках прийменникова й відмінникова форми стискаються тільки до прийменниково-іменного ступеня адвербіальності (до стану аналітичної словоформи), тобто до створення ЛСВ прислівника, який і може бути фразеологічною одиницею. Тому, аналізуючи процес адвербіалізації, ми тим самим дослідили процес фразеологізації. Різниця між прислівником і ФО полягає в тому, що в прислівникові лексичне значення відмінкової форми самостійного слова переосмислюється одночасно з об'єднанням прийменника й відмінкової форми в синтетичну словоформу, а у фразеологічній одиниці переосмислення такого значення відбувається до об'єднання прийменника з відмінковою формою. Фактично це означає, що фразеологічна одиниця прийменниково-відмінкової моделі являє собою фразеологічний прислівник.

Однак ФО від прислівника відрізняється не тільки словоформою. У прислівникові переосмислюється весь зміст лексичного значення, в той час як у фразеологічній одиниці переосмислюється тільки один, окремий смисл лексичного значення (конотативна сема), оскільки ФО залишається семемою, яка може реалізувати тільки одну сему. Прийменник при цьому сприяє реалізації конотативної семи.

У прислівнику лексичне значення відмінкової форми самостійного слова спочатку перетворюється на граматичне значення обставини, потім об'єднується з граматичним

значенням прийменника вже як граматичне значення. У фразеологічній же одиниці виникає нове, семантично цілісне фразеологічне значення, яке є якісно іншим, ніж лексичне чи граматичне, оскільки воно являє собою синтез цих двох значень. Саме це семантично цілісне фразеологічне значення прийменниково-відмінкових форм, яке не збігається ні з лексичним, ні з граматичним значеннями, ставить ці форми в один ряд з іншими фразеологізмами.

Оскільки фразеологічні одиниці прийменниково-відмінкової моделі мають граматичне значення обставин, їхня семантична структура нагадує семантичну структуру обставин. Серед досліджуваних одиниць є ФО часу, ФО місця або напрямку, ФО міри і ступеня, ФО способу дії, ФО із значенням мети, ФО із значенням причини.

Основною синтаксичною функцією аналізованих фразеологізмів являється виконання ними ролі обставини.

Аналіз системних зв'язків розглядуваних одиниць указує на те, що фразеологізмам прийменниково-відмінкової моделі, як і одиницям з лексичним значенням, властиві явища полісемії, омонімії, синонімії та антонімії.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Фразеологізми прийменниково-відмінкової конструкції в сучасній українській мові // Вісник Харківського національного університету: Серія Філологія. - 2000. - № 491. – С. 368-370.
2. Роль прийменників у творенні мінімальних фразеологічних одиниць прийменниково-відмінкової моделі // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. - Х.: ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 2000. – Вип.5. – С.125-131.
3. Мінімальні прислівникові фразеологічні одиниці прийменниково-відмінкової моделі // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка: Філологічні науки. – 2001. – № 3. – С. 97-101.
4. Роль відмінків у формуванні фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. – Х.: ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 2001. – Вип.6. С.62-67.
5. Місце фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі у системі української мови // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. – Х.: ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 2001. – Вип.7. С.35-42.
6. Процес творення граматичної будови фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. – Х.: ХДПУ ім. Г.С.Сковороди, 2002. – Вип.8. – С.42-49.

АНОТАЦІЇ

Божко Ю.О. Прийменниково-відмінкова модель українських фразеологізмів.

Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. – Харків, 2002 – 206 с.

У дисертаційній роботі досліджуються шляхи формування частини фразеологічного корпусу української мови, яка представлена одиницями спільної структурно-граматичної моделі «прийменник + відмінкова форма самостійного слова». Роль самостійного слова можуть виконувати: іменник (від Адама, на мазі), субстантивованій прикметник (від лукавого, на батьківських), займенник (про мене, про себе), числівник (до одного, за трьох), субстантивоване дієслово (для годиться), вигук (на біс). У ролі прийменника виступають переважно первинні прийменники. Висвітлюються процеси формування самої моделі, її динаміки в напрямку фразеологізації та виникнення в подібних мовних одиницях специфічних ознак фразеологічної номінації. Зазначається, що причина фразеологізації прийменника і відмінкової форми криється в самому процесі їх стискання (згортання) до стану аналітичної словоформи і «згущення» їхніх значень у єдину сему. Наголошується на тому, що оскільки фразеологічні одиниці прийменниково-відмінкової моделі мають граматичне значення обставин, їхня семантична структура нагадує семантичну структуру обставин. Серед аналізованих одиниць є ФО часу, ФО місця або напрямку, ФО міри і ступеня, ФО способу дії, ФО із значенням мети, ФО із значенням причини.

Аналіз системних семантичних зв'язків досліджуваних одиниць указує на те, що фразеологізмам прийменниково-відмінкової моделі, як і одиницям з лексичним значенням, властиві явища полісемії, омонімії, синонімії та антонімії.

Ключові слова: фразеологічна номінація, аналітична словоформа, граматичне значення обставини, прийменниково-відмінкова модель.

АННОТАЦИЯ

Божко Ю.А. Предложно-падежная модель украинских фразеологизмов. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Харьковский государственный педагогический университет им. Г.С. Сковороды. – Харьков, 2002. – 206 с.

В работе исследуются пути образования части фразеологического состава украинского языка, которая представлена единицами общей структурно-грамматической модели "предлог + падежная форма самостоятельного слова". Освещаются процессы формирования самой модели, ее динамики в направлении фразеологизации и возникновения в подобных единицах языка специфических признаков фразеологической номинации.

Отмечается, что между падежной формой и предлогом существует причинная грамматическая связь. Предлог – это следствие, причиной которого является падежная форма. Предлог появился в ответ на образование падежной формы, как реакция на изменение словоформы. Поэтому предлоги существуют только в косвенных падежах. В косвенном падеже слово трансформируется в лексико-семантический вариант (ЛСВ) слова в виде предлога и падежной формы, которые располагаются симметрично относительно косвенного падежа, поскольку симметрия лежит в основе сохранения структуры слова при его преобразованиях. Предлоги формируются формами слов различных частей речи. Переход форм слов в предлоги в пределах предложно-падежной системы обуславливается воспроизведением ее симметрии. Перемещение форм слов в предлоги осуществляется через стадию наречия. В стадии наречия происходит их лексическая десемантизация и приобретение ими грамматического значения обстоятельств. Предлог является формой наречия и имеет (как и наречие) грамматическое значение обстоятельства (морфологическое грамматическое значение).

Вследствие объективного развития языка и в результате действия имеющихся взаимоотношений между падежами и обстоятельствами в настоящее время в пределах предложно-падежной системы украинского языка образовалось четыре самостоятельные структурно-грамматико-семантические модели предлогов и падежных форм: одна модель грамматикализированных форм (модель 1) и три модели адвербиализированных форм (модели 2,3,4). Модель 1 формируется предлогами и падежными формами, в которых падежи активнее, чем обстоятельства. Основной синтаксической функцией форм этой модели является выполнение ими роли косвенного дополнения. Основной же синтаксической функцией форм остальных трех моделей есть выполнение ими роли обстоятельства. Модель 2 составляют предлоги и падежные формы с именной степенью адвербиальности, а модель 3 образуют предлоги и падежные формы с предложно-именной степенью адвербиальности, то есть предложно-падежные формы с синтаксически единым грамматическим значением обстоятельства (ЛВС наречия). Модель форм – это предлоги и падежные формы с наречной степенью адвербиальности, то есть наречия. Основой предложно-падежной модели фразеологизмов есть модель форм 3, предлоги и падежные формы с предложно-именной степенью адвербиальности. В украинском языке существует более 800 предложно-падежных форм, которые можно рассматривать как фразеологизмы. Фразеологическая единица (ФЕ) предложно-падежной модели, как и наречие, формируется в процессе сжатия и адвербиализации. Обстоятельство пытается сжать предлог и падежную форму до наречной степени адвербиальности (до образования наречия) и это ему иногда удается. В некоторых случаях предлог и падежная форма сжимаются только до предложно-именной степени адвербиальности (до состояния аналитической словоформы), т.е. до образования ЛСВ наречия, который и может быть ФЕ. Разница между наречием и ФЕ заключается в том, что в наречии

лексическое значение падежной формы самостоятельного слова переосмысливается одновременно с объединением предлога с падежной формой в синтетическую словоформу, а у ФЕ переосмысление такого значения происходит до объединения предлога с падежной формой. Фактически это означает, что фразеологическая единица предложно-падежной модели представляет собой фразеологическое наречие.

Однако, ФЕ от наречия отличается не только словоформой. В наречии переосмысливается все содержание лексического значения, в то же время у фразеологической единицы переосмысливается только одно, отдельное значение (коннотативная сема), поскольку ФЕ является семемой, которая может реализовать только одну сему. Предлог при этом содействует реализации коннотативной семы. В наречии лексическое значение падежной формы самостоятельного слова сначала превращается в грамматическое значение обстоятельства, потом объединяется с грамматическим значением предлога уже как грамматическое значение. У ФЕ возникает новое, семантически целостное фразеологическое значение, которое качественно отличается как от лексического, так и от грамматического значения, поскольку оно является синтезом их. Подчеркивается, что это семантически целостное фразеологическое значение предложно-падежных форм, которое не совпадает ни с лексическим, ни с грамматическим значением и ставит эти формы в один ряд с другими фразеологизмами. Обращается внимание на то, что поскольку ФЕ предложно-падежной модели имеют грамматическое значение обстоятельств, их семантическая структура сходна с семантической структурой обстоятельств. Среди анализируемых единиц есть ФЕ со значением времени, ФЕ места, ФЕ меры и степени, ФЕ образа и способа действия, ФЕ цели, ФЕ причины.

Анализ системных связей исследуемых единиц указывает на то, что фразеологизмам предложно-падежной модели, как и единицам с лексическим значением, свойственны явления полисемии, омонимии, антонимии и синонимии.

Ключевые слова: фразеологическая номинация, аналитическая словоформа, грамматическое значение обстоятельства, предложно-падежная модель.

SUMMARY

Bozhko Y.O. Prepositional-case model of Ukrainian phraseological units.

Thesis for a Candidate degree on speciality 10.02.01 – Ukrainian language – Skovoroda Kharkiv State Pedagogical University. – Kharkiv, 2002-206 p.

The research work investigates Ukrainian phraseological units of a prepositional-case model and the ways of their formation.

The structural-grammatical model of analyzing units is «a preposition + a case form of a notional part of speech» (a noun, an adjective, a pronoun, a numeral and a substantivised verb).

The author deals with the formation of the model itself, its dynamics and the special features of phraseological nomination. It is emphasized that the reason of phraseological peculiarities of a

preposition and a case form lies in the process of their compression of their meanings to a single meaning. So far as the phraseological units of a prepositional-case model have grammatical meaning of an adverbial modifier, their semantic structure resembles a semantic structure of an adverbial modifier. Among the phraseological units of this kind there are the phraseological units of time, place and direction, measure and degree, phraseological units with a meaning of purpose and reason. In accordance with objective development of the language and as the result of the relations between cases and adverbial modifiers four independent structural-grammatical-semantic models of prepositions and case forms have appeared in the Ukrainian language nowadays.

The analysis of a semantic connection of the investigated phraseological units of a prepositional case model as well as lexical units can have homonyms, synonyms, antonyms. They can be also polysemantic ones.

Key words: phraseological nomination, analytical word form, grammatical meaning of adverbial modifier, prepositional-case model.